

önmagában is furcsának tűnik, nem is beszélve a szöveggel való ellentmondásokról. A cluj-napocai illetőségű Nagy Olga például dolgozatában rendszeresen Kolozsvárt emleget – és hosszan lehetne sorolni a hasonló eseteket. A három kötetben gyakran szerepel Párizs és Róma. Jean Perrot viszont – a fenti koncepció jegyében – Parisból, Sárközy Péter Romából utazott Szegedre. De akkor Berardi Hortobágyi Ildikó miért Romából? Ugyancsak következetlenség, hogy az említett Kótyuk István és kolégái nem Uzgorodról, hanem Ungvárról jöttek.

Ebből a szempontból a legérdekebbnek a St. Petersburgból érkezett vendég esetét találtam. Földrajzi atlaszom szerint ilyen nevű város Floridában van. Ám a szerzőt Leonyid Szuvi-

zsenkónak hívják, és hivatkozik egy munkájára, ami 1990-ben Leningrádban jelent meg. Lehet, hogy mégsem St. Petersburgban, hanem Szentpéterváron dolgozik?

Mindezek a szerkesztési következetlenségek legfeljebb kisebb bosszúságot okoznak, de érdemben nem csökkentik a három kötet jelentőségét. A Régi és új peregrináció impozáns összefoglaló, tartalmaz áttekintés. Bemutatja a hungarológia helyzetét a kilencvenes évek küszöbén, egy kiadványban felsorakoztatva a magyarságtudomány művelőit a világ legkülönbözőbb részeiből; kutatási eredményeik közzététele pedig egy évezred igen tágan értelmezett magyar művelődéséhez szolgál értékes adalékokkal.

Bartók István

HADROVICS LÁSZLÓ: A MAGYAR HUSZITA BIBLIA NÉMET ÉS CSEH ROKONSÁGA

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 146 l. (Nyelvtudományi Értekezések 138. sz.)

A legkorábbi fennmaradt bibliafordításunkkal kapcsolatos újabb keletű, jelentős publikációk sora egy módszerben egyedülálló, eredményeiben megbízható, kifogástalan filológiai munkával gazdagodott. Nemcsak nyelvészek és irodalomtörténészek számára lesz nélkülözhetetlen tájékozódási pont e forrástanulmány, de tágabb értelemben vett tankönyv s egyben forgatókönyv is a következő filológus generációk számára. Személyes hangon meséli el Hadrovics László, hogyan jutott el „az első ötletektől a részletes szövegösszehasonlítás végéig”, hogyan vonta maga után az egyik forrás a másikat. Egyszerű, szerényen didaktikus stílusban fejezetenként összefoglalja az eredményeket és kijelöli a feladatokat, a könyv végén pedig hat pontban felsorolja azokat az előmunkákat, melyek elvégezttével lehet majd csak hozzákezdeni az ideális kritikai kiadáshoz.

A Bevezetésben a Huszita Biblia eredete körüli vitás kérdések tárgyalását mellőzi a szerző, s Büky Béla *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban* (Bp., 1986.) című könyvéhez utalja az olvasót. Büky áttekintette a teljes szakirodalmat és a bibliafordítás huszita eredete mellett foglalt állást, beleértve a prágai egyetem matrikulájában 1399-ben feltüntetett Újlaki Bálint és az 1411-ben bejegyzett Pécsi Tamás szerzőségét, s a Szalkai-féle ferences rendtörténetre hivatkozva látensen azt is, hogy a fordítás Moldvában, 1438–39 táján készült. Vitát ez ügyben most nem folytathatunk, csupán felhívjuk a figyelmet Szabó Flóris *Huszita-e a Huszita Biblia? Bírálólat és útkeresés* (ItK 1989. 118–126.) című tanulmányára, mely a vázolt huszita koncepció több problematikus pontjára mutatott rá. Az egész kérdéskör újragondolásához is fontos adalékokkal szolgál a jelen könyv.

Az első két rövid fejezetet a Husz János fellépését megelőző, majd az ő hatására formálódó prágai szellemi közeg jellemzésének és a német és cseh bibliafordítások áttekintésének szenteli Hadrovics László. Ebben a szellemi közegben készülhettek fel a fordítói munkára a magyar fordítók, akiknek Pécsi Tamással és Újlaki Bálinttal való azonosítását „a föltevés nagyon valószínű” kitételrel finomítja a szerző (15.). A könyv elsősorban filológiai munka, s mint ilyen nyújt majd biztos alapot a nem filológiai jellegű problémák megoldásához.

A Müncheneri-, Apor- és Bécsi Kódexben fennmaradt fordításrészletek feldolgozottsága az eddigi kiadásokban különböző. A szerző mindhárom kódexnek külön fejezetet szentel, ezek terjedelme és mélysége – előre jelzett mértékben – ugyancsak eltér egymástól.

A Müncheneri Kódex esetében rendelkezésre állt a szöveg hasonló kiadása (Wiesbaden, 1958), két betűhű átirata (Wiesbaden, 1966, Budapest, 1971), az 1971-es kiadásban a latin megfelelő és Végh József Mihály tanulmánya, A Müncheneri Kódex magyar szövegének és párhuzamosan közölt latin megfelelőjének összehasonlítása (59–72.), s végül egy Szabó T. Ádám által készített szótár a kódex olvasatát közlő kiadás függelékében (Bp., 1985. 345–524.). A Müncheneri Kódex latin–magyar szótárát (Bp., 1993) még nem ismerhette a tanulmány szerzője.

Hadrovics László a kódexből kiemelte mindazon helyeket (kifejezéseket, szócsoportokat), melyek valamilyen szempontból nem feleltek meg teljesen az 1971-es kritikai kiadásban közölt latinnak, vagy éppen ellenkezőleg, lefordíthatlanok maradtak (összesen 641 evangéliumi locus). Az eltérések többfélék. (a) A latin szövegből nem magyarázható a fordító megoldása. (b) Ha a fordítónak több szinonima áll rendelkezésére, miért azt választja, amit választ. (c) A fordító előtt nem az a latin

szöveg állt, amit a kritikai kiadás közöl. (d) A fordító elnézte a fordítandó latin szót. (e) A másoló elnézte az előtte fekvő magyar szöveget. A szerző figyelmét a német fordításokra az (a) pontban jelzett kérdés, a latin alapján nem magyarázható fordítói megoldások irányították. Legjellemzőbb példa erre a farizeusoknak a magyar *leváltak* (die Abgeschiedenen) szóval történő visszaadása. Rendszeres vizsgálat alá vetette tehát „az egykorú vagy közel egykorú német és cseh szövegeket, mint lehető mellékes forrásokat, mint a fő latin szöveg mellett értelmezési segítséget” (14. pont). A jól feldolgozott német szöveghagyományban sikerült a szerzőnek a magyar szöveghez nagyon közel álló német fordítást találnia, az ún. Viler-féle Újszövetséget (Bayerische Staatsbibl. cgm 5018). Az 1435-ben másolt kódex szövegének egy korábbi, teljesebb, hibátlanabb és kevésbé purista változata lehetett a magyar fordítók egyik segédforrása. A német szöveg Csehországban készülhetett (18–19. pont). Mivel minden szóra ez sem nyújt fedezetet, az ugyancsak jól feldolgozott középkori német glosszáriumok anyagát is bevonja a vizsgálatba.

A 24–46. pontokban a szerző a magyar evangéliumfordítások és a Viler-szöveg egyezéseit, illetve német glosszáriumok megfelelő helyeit elemzi. A 24. pontban összegzett tanulság: „Nem lehet szó véletlen egybeesésről, hanem csakis egy német fordításnak vagy valamilyen latin–német szójegyzéknek állandó használatáról.” A példák közül csak néhányat emelünk ki. Teljesen meggyőző, hogy az említett *leváltak* (25), a *meggonoszbéjt* (28), a *hajfonat, fürt* (31), a *házi atya, házi madár* (32), *készület* (35) stb. szavak német minta alapján kerülhettek a magyar fordításba. Nem ennyire meggyőzőek azok az esetek, amikor más kódexekben is a Müncheneri Kódexével azonos megoldásokkal találkozunk, pl.: 26. *írástudók – scribae*. Mt

2,4: Jordánszky-k. *nepeknek Irasthwdoyt* (86rb), Érdy-k. *yrastwdo neepket* (Nytár IV, 181,21), a Müncheneri K.-hez nyelvi- leg legközelebb álló Döbrentei-k.-ben *nepek bōlčit* (Nytár XII, 139,13); 30. *pēl- dabeszēd – parabola*. Lc 8,9: Döbr.-k. *bezed* (148,19), Jord.-k. *pelda* (119vb), Érdy-k. *pelda bezed* (IV, 199,23). Itt Hadrovics is megjegyzi, hogy valószínűleg a magyar szó már korábban megrögződhetett a használatban, mert a latin *proverbiumot* is fordítják vele. 36. *kōszvnyes – paraclytus*. Mt 9,2: Döbr.-k. *kōzveñest* (195,1), Jord.-k. *kōzwenyesth* (89va); 46/14. *ave – üdvöz légy*. Mt 26,49; Mt 27,29; Mc 15,18; Mc 14,45 (passiókban) a Viler-szöveg pontos megfelelése ellenére (*Gegruset seystu*) azt gondoljuk, hogy itt az *Ave Maria – Üdvöz légy Mária* mint archaikus imádság közvetlenebbül hathatott. Ez az imádság a *Pater noster* fordításához hasonlóan a szóbeliségben rögzült, s innen került vissza az evangélium-fordításokba is. A Müncheneri K.-ben is *Vduqz leg maria* alakban szerepel (Lc 1,28), bár a latin evangéliumi szövegből Mária neve hiányzik. Több mint 10 nyelvemlékkódexben fordul elő alig változó formában, legkorábban a Königsbergi Töredék Szalagjain (14. sz. közepe). Ebből következhet, hogy az *ave* más evangéliumi helyeken is mindig *üdvöz légy*.

A német és cseh jövevényszavakkal kapcsolatban jelzi, hogy használatuk „a kérdéses helyeken nem döntő bizonyítéka, inkább csak természetes kísérelése az egyébként is kimutatható német, ill. cseh hatásnak” (47. pont). A cseh szövegösszehasonlításához két 14. századi fordítást használ (11. pont). Itt megemlítjük, hogy a 48/21. *varsa – sarena* Mt 13,47 megfelelést (háló helyett), mely a cseh *vršbōl* származhat, megtaláljuk a Jordánszky-k.-ben *varsa*hoz (92va); a 48/22. *veder – hydria* Jn 2,6 megfelelést pedig az Érdy-k.-ben *vydrek* (IV, 188,12), tehát használatuk általánosabb lehetett.

A cseh és német szövegek tükrében 30 esetben sikerül fordítói tévedést tetten érni, illetve a tévedésnek okát adni (49. pont). E tévedések persze a megfelelő latin tükrében ugyanígy vizsgálhatók lennének. 49/4. *Regina austri – Sababeli kiralne* azon Mt 12,42 azon ritka esetek közé tartozik, amikor a magyar fordító bővít. Mivel a bővítménynek sem a német, sem a vizsgált cseh szövegekben nincs párhuzama, Hadrovics feltételezi, hogy a fordító valamilyen bibliai kommentárt használt. Itt utalunk rá, hogy a Jordánszky-k. is ezt a változatot hozza: *Sabbabeli kyralne* azon (91vb). Nyolc esetben (50. pont) a magyar másoló hibáira mutat rá, többször utalva az 1971-es kritikai kiadás jegyzeteire is.

Az 51–55. pontokba foglalt 166 eset a latin eredetit van hivatva rekonstruálni. Hadrovics László figyelmét elkerülte Stoll Béla ismertetése, melyben az 1971-es kiadás latin megfelelőjének hiányosságaira mutatott rá (Itk 1972. 343–346.). Eredményeinek abszolút megbízhatóságát azonban mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Stoll Béla által idézett latin variánsok azonosak az általa a német és cseh fordítások alapján kikövetkeztetett latin alakokkal: Mt 9,1: 52/13 – Mt 21,17: 52,27 – Mc 1,24: 53/4 – Mc 4,29: 53/10 – Mc 4,32: 53/11 – Mc 5,35: 53/12 – Mc 14,37: 53/27 – Jn 1,42: 55/2 – Jn 6,13: 55/9 – Jn 6,33: 55/11.

Az Apor-kódexnek nincs kritikai kiadása, csak egy nagyon jó fakszimiléje Szabó Dénes bevezetésével (Kolozsvár, 1942). A kódex kései, többedik másolat számtalan kiáltó másolási hibával. Hadrovics nem talált hozzá olyan közeli német párhuzamot, mint a Müncheneri Kódexhez, az összehasonlító vizsgálatot itt szűkebbre is fogta. Az 58. pontban a másolási hibákból emel ki 65 példát és rekonstruálja német és cseh fordítások segítségével a magyar eredetit. Megoldásainak helyességéről itt a Döbrentei-k. párhuzamos helyei

győzhetnek meg legközvetlenebbül, illetve a korrekcióhoz a megfelelő esetekben ezek is elegendőek lettek volna. (A két kódex szövege között egyébként nyilvánvaló az összefüggés.) Egyező helyek: 58/2 = Döbr. *iogoddal* (a kiadás lapszámait mellőzöm, mert a jelzett pontok alatt idézett zsoltárversek alapján visszakereshetők), 58/5 *zarñaidnak*, 58/15 *hegekben*, 58/18 *inekel*, 58/20 *erđtek*, 58/21 *ővei*, 58/22 *ő zarvat*, 58/23 *fejedelme*, 58/31 *jogodval*, 58/32 *veztegl'ed*, 58/33 *ñelvel*, 58/38 *inemnek*, 58/40 *hamossakot*, 58/43 *föld*. Két helyen a Döbrentei-k. az Apoc. k.-szel azonos alakot hoz: 58/8 *őldöznék*, 58/11 *lovakra ellettek vala*. Ez utóbbihoz egy másik adat is van: *Ki lovaidra ellet* (Hab 3,8 – Nyttár XII, 123,28).

A másolási hibák korrekciójánál, mely egy kritikai kiadásban nagyon fontos lesz, a szerző lényegesebbnek tartja ez esetben is a fordító olvasási vagy értelmezési hibáinak javítását (60. pont, 34 szöveghely). A magyar–német és a magyar–német–cseh közös eltérések a Vulgatától (61–62. pont, 31 szöveghely) azt jelzik, hogy a magyar fordító előtt egy olyan latin Vulgata-variáns állt, melyet cseh–német nyelvterületen használtak.

A Bécsi Kódexszel kapcsolatban az előzőekhez hasonló elmélyült elemzést nem végez a szerző, ezt a folytatókra bizza. A módszer és a feldolgozás szempontjai adottak.

Igen fontosnak tartjuk elvi szempontból az utolsó, rövid fejezetet is, melynek címe: *Régebbi fordítási hagyomány nyomai a Huszita Bibliában*. Az összehasonlító elemzések eredményeképpen megállapított német és cseh hatás mellett Hadrovics László kétségtelennek tartja, „hogy fordítóink egy bizonyos magyar hagyománynak is birtokában voltak” (69. pont). Ez az anyanyelvű imádságokban, elemi hitokta-

tásban, prédikációkban gyökerezik, mely a hívőknek és a papságnak közös szókinccse volt. A szerző megállapítása teljesen összhangban van Tarnai Andor elméletével a „második szóbeliséggel” kapcsolatban, miszerint a rendszeres szóbeli fordítás, tolmácsolás során rengeteg – a mindennapi beszédben nem használt – fogalom és formula rögzült a nyelvben, melyek az írásbeliségbe csak jóval később kerültek át (*Szóbeliség – latinság – írásbeliség*. In *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. Szerk. Tarnai A. és Csetri L. Bp., 1981. 11–26.). Ezt a közös nyelvi réteget csak úgy lehetne megragadni, ha biblia- és perikópa-fordításaink mellett az egész magyar nyelvű kódexirodalomból valamennyi bibliai citátumot összevetnénk. Erre a közeljövőben bizonyára nem kerül sor, azonban bibliafordításaink párhuzamos megoldásainak mérlegelésénél a közvetlen kapcsolat lehetőségén túl egy, a szóbeliségben kialakult, közös bibliai terminológiával is számolni kell. (A Jordánszky- és Erdy-k.-ből idézett példaim ebbe az irányba mutatnak.)

A könyvet *Összefoglalás és kitekintés* zárja. Ebben ismételten rámutat a szerző arra, hogy a magyar fordítók egy olyan latin szövegváltozatot használtak, mely Csehországban német és cseh fordítások alapjául szolgált. A csehországi latin forrás lehetőségére először Szabó Flóris hívta fel a figyelmet *A huszita biblia és állítólagos patarén elemei* című tanulmányában (ItK 1966. 146–153.), majd Stoll Béla idézett ismertetésében (545–546.) az OSZK Cod. Lat. 267. jelzetű, cseh provenienciájú kódexe alapján igazolta is a feltevést. Hadrovics László most a latin szövegen túl egy német bibliafordítás vagy szójegyzék rendszeres használatát és a fordítóknak a cseh nyelvi közegben való otthonosságát is meggyőzően bizonyítja.

Madas Edit